

Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ¹

Σκοπός του Μ. Ἀλεξάνδρου ἦταν, κατὰ τὸν Πλούταρχο, πάντας ἀνθρώπους μιᾷς ὑπερκόσμιας ἡγεμονίας καὶ μιᾷς ἐθάρδας διαίτης καταστήσαι². Ἄν ὁ πρόωρος θάνατός του δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ παγκόσμιου πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ ποὺ ὁραματίστηκε, δὲν ἐμπόδισε ὅμως τὴ θεμελίωση στὸ μεσογειακὸ καὶ μεσανατολικὸ χῶρο ἐνιαίας πολιτιστικῆς ἔκφρασης, ὅπως τόσο παραστατικὰ διατύπωσε στοὺς γνωστοὺς στίχους του ὁ ποιητὴς τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς:

*Κι ἀπ' τὴν θαυμάσια πανελλήνιαν ἐκστρατεία,
.....
τὴν ἀπαράμιλλη· βγήκαμ' ἐμεῖς·
ἐλληνικὸς καινούριος κόσμος, μέγας.
Ἐμεῖς· οἱ Ἀλεξανδρεῖς, οἱ Ἀντιοχεῖς,
οἱ Σελευκεῖς, κ' οἱ πολυάριθμοι
ἐπίλοιποι Ἑλληνες Αἰγύπτου καὶ Συρίας,
κ' οἱ ἐν Μηδίᾳ, κ' οἱ ἐν Περσίδι, κι ὅσοι ἄλλοι.
Μὲ τὲς ἐκτεταμένες ἐπικράτειες,
μὲ τὴν ποικίλην ὁρᾷσι τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν.
Καὶ τὴν Κοινὴν Ἑλληνικὴ Λαλιὰ
ὡς μέσα στὴν Βακτριανὴ τὴν πήγαμεν, ὡς τοὺς Ἰνδοὺς.³*

Τὴν κοσμοκρατορικὴ ἀπόπειρα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πραγματοποιήσε ἡ Ρώμη. Ἡ ἐξάπλωση ὅμως τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ θεμελίωσε

* Ὁ πυρήνας τοῦ ἄρθρου ἀνακοινώθηκε στὴ Στρογγυλὴ Τράπεζα τῆς Β' Συνάντησης τῶν Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 24-26 Σεπτεμβρίου 1999).

1. Πρόκειται μόνο γιὰ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία· λίγα γιὰ τὴ λατινικὴ βλ. Ἀγνή Βασιλικοπούλου, *Ἡ πάτριος φωνή*, στὸ «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο», Ἀθήνα 1993, 103-113.

2. Πλούταρχος, *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, 342 A-B.

3. Κ. Π. Καβάφης, *Στὰ 200 π.Χ.*, στίχ. 18, 22-31.

τὴν πολιτιστικὴ ἐνότητα τῆς τότε Οἰκουμένης, Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐλληνίζουν.

Ἡ μορφή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ποὺ διαμορφώθηκε ἔξω ἀπὸ τὰ μέχρι τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ὅρια τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἡ κοινὴ διάλεκτος, γίνεται μέσο ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὶς Ἰνδίες μέχρι τὴν ἐνδοχώρα τῆς Μασσαλίας. Νέα κέντρα οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐξέλιξης ἀναπτύσσονται· Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Βηρυτὸς, Γάζα, Δεκάπολις τῆς Ἰορδανίας καὶ πρὸ πάντων ἡ Ρώμη. Ἡ Ἀθήνα περνᾷ σὲ δευτέρη μοῖρα· οἱ ἀττικοὶ ὅμως συγγραφεῖς ξεπερνώντας τὰ ἑδαφικὰ ὅρια τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου καὶ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς τους γίνονται ἀντικείμενο μελέτης καὶ φιλολογικῆς ἐνασχόλησης. Παιδεῖα εἶναι ἡ ἐλληνικὴ παιδεῖα, ποὺ παραμένει ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση (Βοήθιος, Κασσιόδωρος).

Τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνα καὶ τοῦ Ἰώσηπου, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε κάποια ἰδέα γιὰ τὴν παιδεῖα τῶν Ἰουδαίων ἐλληνιστῶν⁴. Ὁ Κικέρων γράφει περισσότερες ρητορικὲς ἀσκήσεις ἐλληνικά, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα ἔχει περισσότερες δυνατότητες ἔκφρασης ἀπὸ τὴ λατινική, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐπιφανέστεροι δάσκαλοι, ποὺ μπορούσαν νὰ διορθώσουν τὶς ἀσκήσεις του, γνώριζαν μόνον ἐλληνικά⁵. Συγγραφεῖς κάθε ἐθνικότητος· ὁ Πέρσης Ἀντίοχος ὁ Ἀσκαλωνίτης, οἱ Ἰουδαῖοι Φίλων καὶ Ἰώσηπος, ὁ Σύρος Λουκιανός, ὁ Ρωμαῖος Μάρκος Αὐρήλιος, οἱ Εὐαγγελιστές, γράφουν κάθε εἶδους ἔργα, ρητορικοὺς λόγους, φιλοσοφικὲς πραγματεῖες, ἱστορικά, ἀλλὰ καὶ ἱερὰ κείμενα διαφόρων θρησκειῶν, στὰ ἐλληνικά. Ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα θεωρήθηκε πιὸ κατάλληλὴ γιὰ τὴ διατύπωση φιλοσοφικῶν στοχασμῶν καὶ θρησκευτικῶν δογμάτων· ἄλλωστε, ὅπως γράφει καὶ ὁ Κικέρων, ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία διαβάζεται σὲ ὅλες τὶς χώρες, ἐνῶ ἡ λατινικὴ μόνον μέσα στὰ σύνορά της⁶.

Ὁ πολίτης γίνεται κοσμοπολίτης· ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶη, «κοσμοπολίτης», ἔφη, γράφει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁷, κόσμιος, γράφει ὁ Πλούταρχος⁸. Στις ἐκτεταμένες ἐπικράτειες τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλείων συντελεῖται ἡ στενότερη ἐπαφὴ Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἀνατολῆς. Ὁ Λόγος ἔρχεται σὲ στενότερη ἐπαφὴ μὲ κόσμους, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ Μῦθος, ἡ μαγεία, ἡ μυστικιστικὴ ἑξάρση. Ἡ ἀλήθεια ἀναζητεῖται πέρα ἀπὸ τὸν πεπερασμένο νοῦ τοῦ ὀρθολογιστῆ ἀνθρώπου. Ὅρισμένες μυστηριώδεις λατρεῖες ἐπιβάλλουν καθορισμένο τρόπο ζωῆς. Ὁ ἐλληνισμὸς ἀφομοιώνει τὸ διαφορετικὸ, ἀποκτᾷ νέον τρόπο σκέψης. Οἱ παλιεῖς

4. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Ἰώσηπος ὁμηρίζων, «Ἑλληνικά» 37 (1986) 3-25.

5. Πλούταρχος, Κικέρων, IV 4-6.

6. Μ. Τ. Cicero, Pro Archia poeta, X 23: quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus.

7. Διογένης Λαέρτιος VI 63.

8. Πλούταρχος, Ἡθικά, 600 F.

ἐννοιες χάθηκαν μαζί με τὸ κοινωνικοπολιτικὸ περιβάλλον τῆς πόλης, ποὺ τὶς δημιούργησε. Οἱ νέοι κοινωνικοὶ καὶ πνευματικοὶ προσανατολισμοὶ δίνουν ἄλλο νόημα στὶς λέξεις: ὅπως λ.χ. αἰών, ἀναχώρησις, ἀπάθεια, ἀποκατάστασις, ἑλλαμψίς, θέωσις, καλός, λόγος, μουσεῖο, οἰκονομία, οὐσία, παιδεία, πύρινος, σοφία, ὑπόστασις, κ.ἄ.

Ὁ ὅρος *Ἑλλην* ἀποκρυσταλλώνεται ὡς ἔννοια καθαρὰ πολιτιστική, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετή της:

α') *Ἑλλην* ἀντίθ. *βάρβαρος*· εἶναι ὁ φορέας ἀνώτερης παιδείας, ὁ μορφωμένος, ὁ πολιτισμένος.

β') *Ἑλλην* ἀντίθ. *Ἰουδαῖος*· εἶναι ὁ πιστὸς κάθε θρησκείας ἐκτὸς τοῦ μονοθεϊσμοῦ, ὁ πολυθεϊστής, ὁ εἰδωλολάτρης.

Τὶς δύο αὐτὲς ἐννοιες τῶν ὁρῶν *ἑλλην-ἑλληνισμός* βλέπουμε καὶ στὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης⁹. Ἡ πολιτιστικὴ ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἀποδεκτὴ ἀπὸ Ἰουδαίους καὶ Ρωμαίους.

Ἡ πίστη στὸν ὁρθὸ λόγο κλονίζεται. Ὁ νοῦς προσπάθησε νὰ ἐκλογικεύσει τὴν πραγματικότητα, δὲν κατόρθωσε ὅμως νὰ ὁδηγήσει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία· οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν Θεόν.¹⁰ Κάθε φιλοσοφικὸ σύστημα προσφέρει τὴ δική του ἀποψη τῶν πραγμάτων, τὸ δικό του ἠθικὸ κανόνα. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα παρέμειναν, περισσότερο ἢ λιγότερο, κλειστοὶ ὅμιλοι στοχαστῶν, χωρὶς διάθεση νὰ παρέμβουν στὸ πλῆθος. Ἡ ἀπάντησις στὰ θεμελιώδη, ὑπαρξιακά, ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου, προῆλθε ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊκὸν κόσμον. Ἡ ἀλήθεια φανερώνεται μὲ θεία πρωτοβουλία· ὁ *μόνος φιλόanthropos* κατεβαίνει πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ Pax Augusta δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ ἐκφράζεται στὴν οἰκουμενικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς, τὴν κοινὴ ἑλληνικὴ.

Ὁ χριστιανισμός, ποὺ ἀπευθύνεται *Ἑλλησί τε καὶ βαρβάροις, σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις*¹¹, κέρδισε ὅχι μόνον τοὺς κοινωνικὰ ἀδυνάτους, ἀλλὰ καὶ πολλὰ πρωτοπόρα πνεύματα τῆς ἐποχῆς. Ἡ νέα πίστις ὑπαγορεύει νέα στάση ζωῆς, ἀμφισβήτησις τῶν κατεστημένων. Οἱ ἀπολογητὲς τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνα δὲν ἀντιμετωπίζουν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τὴν οἰκουμενικὴν παιδείαν. Ὅλοι συμφωνοῦν, ὅτι ἡ κατὰ κόσμον σοφία, ὑποδεέστερη τῆς θείας, δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκπρόσωποι τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ,

9. Ἰω., 7, 35· *μή εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων μέλλει πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν τοὺς Ἑλλήνας*; — Πράξ. 19, 10· 19, 17· *ἐγένετο γνωστὸν πᾶσιν Ἰουδαίοις τε καὶ Ἑλλήσι*. — *Ἑλληνες* ὀνομάζονται ἄτομα κάθε ἐθνικότητος· βλ. Ματθ., 7, 26· *Ἑλληνίς, Συροφονικίσσα τῷ γένει*.

10. Α' Κορ. 1, 21.

11. Ρωμ. 1, 14.

ἐκχριστιανισμένου, κόσμου τὴν ἀπορρίπτουν κατηγορηματικά· τί τὸ κοινὸν μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων, μεταξὺ Ἀκαδημίας καὶ Ἐκκλησίας; (*quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid Academiae et Ecclesiae?*) γράφει ὁ Τερτυλλιανός¹². Ἀλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ *Διὰ τεσσάρων* Εὐαγγελίου, ποῦ μεταφρασμένο στὰ συριακὰ ἀποτελέσει τὸ Εὐαγγέλιο τῆς συρογλώσσου Ἐκκλησίας, Τατιανός, ἂν καὶ σπούδασε στὴ Ρώμῃ κοντὰ στὸν Ἰουστίνου, ἀπευθύνει λόγο *Πρὸς Ἑλλήνας* ἀπορρίπτοντας μὲ φανατισμὸ τὴν ἑλληνικὴ σοφία¹³. Γιὰ ἄλλους ὅμως, ὅπως ὁ Ἰουστίνος, ὁ Ἀθηναγόρας, ὁ Θεόφιλος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὠριγένης, ἡ ἑλληνικὴ σοφία, ὅπως καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἀποτελεῖ τὴν παλαιὰν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο¹⁴. Ὁ Πλάτων εἶχε γράψει γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, τὴν ὑπεροχὴ τοῦ νοητοῦ κόσμου ἀπέναντι στὸν αἰσθητό. Ἡ πραγματώση τῆς ἡθικῆς τελειότητος γιὰ τὸν ἀθηναῖο φιλόσοφο ἀπαιτεῖ ἀποδέσμευση τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ὕλη, χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα (*Φαίδων*, *Θεαίτητος*). Ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης στρέφεται στὸν ἔσω ἄνθρωπο ἀποκαλύπτοντας ἐσωτερικὲς, πνευματικὲς, ἀξίες, ἀνώτερες ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ. Στωικοὶ καὶ Κυνικοὶ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὰ ἐγκόσμια. Ἡ Στωὰ εἶχε μιλήσει γιὰ τὴ θεία Πρόνοια καὶ γιὰ τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἀναγνωρίζουν τὴν ὑποδειγματικὴ ἀξία τῶν κλασικῶν κειμένων. Ἡ χριστιανικὴ ὁμιλητικὴ διαμορφώνεται στὸ τέλος τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνα μὲ βάση τὰ ἑλληνικὰ, ρητορικὰ, κείμενα (*Μελίτων Σάρδεων*).

Πολλὰ ἔχουν συμβεῖ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα, ὅταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους μεταφέρεται στὸ Βυζάντιο. Εἶτε ὅμως τὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι στὴ Δύση, εἶτε εἶναι στὴν Ἀνατολή, ἡ παιδεία ποὺ θεμελιώθηκε ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς στὴν Ἀθῆνα τοῦ Ε' καὶ Δ' π.Χ. αἰῶνα διαπερνᾷ τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καὶ τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τῆς ὀψίμης ἀρχαιότητος καὶ παιδεύει τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νέας Ρώμης. Λόγιοι ἀπ' ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας φτάνουν στὴ νέα πρωτεύουσα. Ὁ Λιβάνιος ἔρχεται τὸ 340 ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα, γιὰ νὰ διδάξει ρητορικὴ. Ὁ Θεμίστιος καλεῖται νὰ προσφέρει ἀντὶ ρωμαϊκῶν ἀξιωματῶν σοφίαν ἑλληνικὴν. Ἡ τοῦ λόγου ἁρμονία καὶ ἡ τῶν ρημάτων κομψεῖα παραμένει σκοπὸς τῆς παιδείας. Ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν περσεβοτέρα Ρώμῃ ὅλο καὶ ἐλαττώνεται, τὰ μεγάλα ὅμως ἀστικὰ κέντρα τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Γάζα, ἡ Βηρυτός, ἀκμάζουν ἀκόμα ὡς κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ Αἰνείας ὁ Γαζαῖος (Ε'-ζ' αἰ.) γράφει στὸ σοφιστὴ Θεό-

12. Tertullianus, *De praescriptionibus*, 7, 17: PL 2, 20 B.

13. Τατιανός, *Πρὸς Ἑλλήνας*, ἐκδ. M. Whittaker, Oxford 1982: PG 6, 803-888.

14. Ἰουστίνος, *Ἀπολογία πρώτη*, I 46, 2-3: PG 6, 397, καὶ *Ἀπολ. δεύτερα* 13, 2-3: PG 6, 465 — Κλήμης Ἀλεξ., *Στρωματεῖς*, I 2, 5: VI 2, 5.

δαρο, ὅτι καὶ Ἀθηναῖοι γονεῖς στέλνουν τὰ παιδιά τους στὴ Συρία, γιὰ νὰ σπουδάσουν τὴν ἀττική ρητορική¹⁵.

Στὰ χρόνια τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσας ἡ χριστιανικὴ λειτουργία τελεῖται καὶ ἑλληνικὰ στὴ Δύση, ἐνῶ ἡ μετάφραση τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὰ λατινικά δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ¹⁶. Στὴ Ρώμη ἡ λατινικὴ εἶχε ὑποκαταστήσει προοδευτικὰ τὴν ἑλληνικὴ ὡς γλώσσα τῆς λειτουργίας, μέχρι ποῦ ὁ πάπας Δαμάσιος ὁ Α' (366-384) ἐπέβαλε τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆση τῆς λατινικῆς στὶς ἐκκλησίες τῆς δικαιοδοσίας του. Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι (Κικέρων, Ὁράτιος, Οὐάρων) ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀντλήσουν φιλοσοφικὲς γνώσεις ἀπὸ τὴν πηγὴ τους, καὶ οἱ κορυφαῖοι ἱεράρχες τοῦ δυτικοῦ, χριστιανικοῦ, κόσμου, ὁ Ἱερώνυμος (347-420), ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων (339-397), ὁ Ρουφῖνος Ἀκυιλίας (345-410) ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολή, γιὰ νὰ μελετήσουν τὶς πηγές τοῦ χριστιανισμοῦ¹⁷. Γιὰ τοὺς λατινόφωνους χριστιανοὺς ὑπάρχουν τρεῖς ἱερές γλώσσες· ἡ ἑβραϊκὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ. Σὲ περίπτωσι διαφωνίας ἀνατρέχουν γιὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη στὸ ἑλληνικὸ καὶ γιὰ τὴν Παλαιὰ στὸ ἑβραϊκὸ πρωτότυπο¹⁸. Καὶ τὸ κείμενο ὁμῶς τῶν Ὁ' θεωρεῖται θεόπνευστο¹⁹. Ὁ ἑλληνόφωνος χριστιανισμός, πιστὸς στὸ κήρυγμα τῆς Πεντηκοστῆς, δὲ διακρίνει ἱερές γλώσσες· ὅλες οἱ γλώσσες εἶναι ἰσάξιες. Ἡ ἑλληνικὴ, κύρια γλώσσα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Εὐαγγελιστῶν μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνα, δὲν ἔγινε ἡ γλώσσα τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανισμοῦ, εἶναι ὁμῶς ἡ γλώσσα τῆς ὀρθοδοξίας· ὄχι μόνον ὡς ἐπικρατέστερο μέσο ὑπερεθνικῆς ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ὡς γλώσσα κατὰλληλη γιὰ τὴ διατύπωση θρησκευτικῶν δογμάτων. Οἱ χριστιανοὶ ἱεράρχες ἀποδίδουν στὴ λατινικὴ πενία καὶ στενότητα, ὅπως καὶ οἱ ἔθνικοι λόγιοι²⁰. Ἑλληνικὰ γράφονται τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἑλληνικὰ διατυπώνεται τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀληθινῆς πίστεως, διότι ἀσκεῖ τὸ μυαλὸ καὶ χαρίζει εὐγλωττία.

Ἡ παιδεία ἔχει ἀλλάξει προσανατολισμό· ἔχει σκοπὸ νὰ διαπλάσει οὐρανοπολίτη καὶ ὄχι κοσμοπολίτη²¹. Καθῆκον τῶν γονέων εἶναι νὰ ἀναθρέψουν τὰ παιδιά μὲ τὸ φόβο τοῦ Θεοῦ, ὅπως διδάσκουν οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες²².

15. Αἰνεῖας Γαζαῖος, Ἐπιστ. XVIII.

16. J. Labourt, *Saint Jérôme Lettres*, Paris 1949, XXVIII-XXXIV.

17. Αὐτόθι, I VIII, XIX, XXIX.

18. Ἱερώνυμος, *Epist.* 106, 2 (Labourt).

19. J. Labourt, *ἑ.π.*, XXX-XXXI.

20. Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος* 21, 35 (SC). — Μ. Βασίλειος, Ἐπ. 214, 4. — Κύριλλος Ἀλεξ., Ἐπ. 15, 3-4 — Θεοφ. Ἀχρίδος, σ. 257, 5-6 (Gautier).

21. PG 136, 217-264.

22. *Διδαχὴ* 4, 9 — Ἰω. Χρυσόστομος, *Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνα-*

Χριστιανοὶ ὅμως καὶ ἔθνηκοι συνυπάρχουν στὶς σχολές ὡς διδάσκοντες καὶ διδασκόμενοι. Στὴν Ἀθήνα ὁ ἔθνηκος Ἱμέριος διδάσκει τὸ χριστιανὸ Προαίρεσιον, ποὺ διδάσκει τὸν ἔθνηκο Εὐνάπιο καὶ στὴν Ἀντιόχεια ὁ ἔθνηκος Λιβάνιος τὸ χριστιανὸ Ἰωάννη Χρυσόστομο²³.

Ἡ στάση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν εἶναι ἐνιαία. Ἐκπρόσωποι τοῦ ἀσκητικοῦ βίου φτάνουν σὲ ἀκρότητες ἀποκηρύσσοντας καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὁ ἅγιος Δανιὴλ ὁ Στυλῖτης, ποὺ ἀσκήθηκε κοντὰ στὸ Βόσπορο (460-493) ἀρνεῖται νὰ μάθει ἑλληνικά²⁴. Ἄλλοι, ὅπως ὁ ἄββᾶς Νεῖλος, καταδικάζουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἀρχαῖα μέτρα²⁵. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος γράμματα μὲν μαθεῖν οὐκ ἠνέσχετο²⁶. Στὸ βίο του διαβάζουμε, ὅτι ὁ μοναχὸς πρέπει νὰ ἀποφεύγει ὅλα τὰ ἔθνηκα βιβλία²⁷. Ὁ Παχώμιος ὅμως καὶ ὁ Ἐφραίμ θεωροῦν τὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς, ποὺ ἀπέκτησαν μὲ τρόπο θαυμαστό, θεῖο δῶρο²⁸.

Ὅλες οἱ πλάνες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, γράφει ὁ Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Σαλαμῖνος (Κωνσταντίας) Κύπρου²⁹. Ὁ Πλωτίνος, κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τοῦ τελευταίου ἑλληνικοῦ, φιλοσοφικοῦ, συστήματος, διδάσκει τὸ ἀσύλληπτο τῆς θείας σοφίας. Τὰ ὅρια μεταξὺ νεοπλατωνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι ἀσαφῆ. Ὁ Αὐγουστῖνος (354-430) στὶς *Ἐξομολογήσεις* του γράφει, ὅτι στὰ κείμενα τῶν νεοπλατωνικῶν βρῆκε πολλὰς ἀπόψεις, ποὺ συνάντησε καὶ στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία· δὲ βρῆκε ὅμως τὸ λυτρωτικὸ θάνατο-θυσία τοῦ ἐνανθρωπισμένου Θεοῦ καὶ τὴν ὑπόσχεση τῆς Ἀνάστασης³⁰. Οἱ νεοπλατωνικοὶ παρὰ τίς ὁμοιότητες εἶναι ἀντίπαλοι τοῦ χριστιανισμοῦ· οἱ θεωρίες ὅμως τοῦ Πλωτίνου ἐπιβάλλονται στὴ χριστιανικὴ Τέχνη.

τρέφειν τὰ τέκνα, 18-19: 102, 271-104, 287 (SC)· *θρέπον ἀθλητὴν τῷ Χριστῷ καὶ ἐν κόσμῳ ὄντα δίδαξον εὐλαβῇ ἐκ πρώτης ἡλικίας*.

23. J. Bregman, *Julian the Byzantine and Synesius the Hellene*, «The Ancient World» 29 (1998) 127-138 — A. Franz, *Pagan Philosophers in Christian Athens*, «Proceed. American philosoph. Soc.» 119(1975) 29-38.

24. BHG 489-490 — H. Delehay, *Les Saints Stylites*, Bruxelles — Paris 1923, 1-147.

25. Νεῖλος Ἀββᾶς, *Ἀλεξάνδρῳ μοναχῷ ἀπὸ Γραμματικῶν*, PG 79, 220-221.

26. Ἀθανάσιος Ἀλεξ., *Περὶ τοῦ βίου τοῦ μακαρίου Ἀντωνίου τοῦ Μεγάλου*, 1, 4, 2 β: 130 (SC).

27. Αὐτῶι, 20, 4: 188· 73-80: 322-340. Ὁ Ἀντώνιος δὲ γνωρίζει ἑλληνικά· *ἔφη πάλιν δι' ἐρμηνέως* (77, 1).

28. Γεώργιος Μοναχός, σ. 537 (De Boor).

29. Ἐπιφάνιος *Πανάριον*, 64, PG 41, 1068 Δ-1200 Α — Ὠριγένη, *ἀπὸ τῆς προειρημένης ἑλληνικῆς παιδείας τυφλωθεὶς τὸν νοῦν* (PG 41, 1200).

30. Augustinus, *Confessioni*, 9, 14.

Ὁ χριστιανισμὸς προσπαθεῖ νὰ συνυπάρξει μὲ τὴν κοινωνία. Ὅσο ἐπιζημία εἶναι ἡ προσκόλληση στὸ παρελθόν, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἄρνησή του. Ἀναζητεῖται ἡ ὑπέρβαση τοῦ διχασμοῦ, ποὺ θὰ ἐνώσει τὶς δύο αὐτὲς προοπτικὲς, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ σύγκρουση στὴ συνύπαρξη. Οἱ Καππαδόκες Πατέρες ὀριοθετοῦν τὴ σχέση τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, τὴν ἔξωθεν, ὅπως τὴν ὀνομάζουν. Ἀντικρούοντας τὸ Ἔδικτον τοῦ Ἰουλιανοῦ³¹, ποὺ ἀπαγόρευε τὴ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων στοὺς χριστιανούς, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει: *κακούργως τὴν προσηγορίαν μετέθηκεν ἐπὶ τὸ δοκοῦν, ὥσπερ τῆς θρησκείας ὄντα τὸν Ἑλληνα λόγον, ἀλλ' οὐ τῆς γλώσσης, καὶ διὰ τοῦτο ὡς ἄλλοτρίου καλοῦ φῶρας τῶν λόγων ἡμᾶς ἀπήλασεν*³². Ὁ ἱεράρχης διαχωρίζει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ παιδεία ἀπὸ τὴν εἰδωλοκρατίαν ἐπὶ τὸ ἀπορίπτειται ὡς θρησκεία, ὅχι ὡς παιδεία. Οἱ πατέρες δὲν ἐγκωμιάζουν μόνον τὸ ὕφος τῶν κλασικῶν κειμένων· ὁ θαυμασμός προχωρεῖ πέρα ἀπ' τὴ μορφή· οὐκ ἄχρηστον ψυχαῖς μαθήματα τὰ ἔξωθεν δὴ ταῦτα³³, γράφει ὁ Μ. Βασίλειος στὸ γνωστὸ ἔργο του *Πρὸς τοὺς νέους*, ὅπως ἀν' ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων, ποτὶ ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος, μοιάζει μὲ τὸ ἔργο τοῦ Πλούταρχου *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*³⁴. Βάση γιὰ τὴ διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, κατὰ τὸν ἱεράρχη, ὁ ἡθικὸς κανόνας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως διατυπώνεται στὴν *Ἐπὶ τοῦ Ὅρους ὁμιλία*³⁵. Ὅπως ὅμως στὸ *Κατὰ Ματθαῖον* Εὐαγγέλιο κάθε ἐντολὴ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου παραβάλλεται μὲ τὶς ἐπιταγὰς τῆς χριστιανικῆς ἡθικῆς καὶ συμπληρώνεται, ἔτσι καὶ στὸ ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου τὰ ἡθικὰ παραγγέλματα καὶ παραδείγματα, ποὺ περικλείουν τὰ κείμενα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, παραλληλίζονται πρὸς τὶς ἡθικὰς ἐντολὰς τῆς *Ἐπὶ τοῦ Ὅρους ὁμιλίας*. Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνωμολογῆσθαι τῶν νοῦν ἔχόντων παίδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον. Οὐ ταύτην μόνην τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν ... ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν, συνοψίζει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος³⁶. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες λογοτέχνες ἀπὸ τὸν Ὅμηρον μέχρι καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς β' σοφιστικῆς παραμένουν στὸ πρόγραμμα τῆς παιδείας.

Ὁ χριστιανισμὸς ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ὅ,τι ἀξίζει νὰ ἐπιβιώσει στὴ χριστιανικὴ κοινωνία. Ὁ Μ. Βασίλειος προβάλλει τὸ παράδειγμα τῶν μελισσῶν, ποὺ εἶναι κοινὸς τόπος τῆς ἑλληνικῆς Γραμματείας³⁷. Ὁ Ἰω. ὁ

31. Cod. Th. 13, 35.

32. Γρηγ. Θεολόγος, *Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως*, 4, 5.

33. Μ. Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους* IV 1-2: 44 (Boulenger).

34. G. Soury, *La traité de Saint Basile sur les lettres helléniques, Influence de Plutarque*, «Actes du Congrès de l'Assoc. G. Budén», Grenoble 1948, 152-154.

35. Μαρ. 5, 21-48.

36. Γρηγ. Θεολόγος, 43, 11: 136-138.

37. Μ. Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους* IV 36-48: 45-46 — Πβ. Ἰσοκρ., *Πρὸς Δημόνικον*,

Δαμασκηνὸς στὸ ἔργο του *Πηγὴ γνώσεως* προτρέπει τοὺς χριστιανούς νὰ ἀποκομίσουν ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅ,τι καλύτερο, ὅπως οἱ ἔμπειροι τραπεζίτες συλλέγουν τὰ γνήσια, χρυσά, νομίσματα καὶ ἀπορρίπτουν τὰ κίβδηλα³⁸. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά κείμενα συνεχίζεται μέχρι τὸ τέλος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρονται στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες, γιὰ νὰ τοὺς θαυμάσουν ἢ νὰ τοὺς ἀντικρούσουν, πάντα μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὀριοθέτησαν οἱ Πατέρες τοῦ Δ' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ κάρπωση τῆς κλασικῆς κληρονομίης, ἐκτὸς σπάνιων ἐξαιρέσεων πολὺ ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα (Ἰουλιανὸς - Πλήθων)³⁹, εἶναι ἐπιλεκτικὴ.

Ἡ βυζαντινὴ παιδεία, ἂν καὶ εἶχε θρησκευτικὸ προσανατολισμό, δὲν περιῆλθε στοὺς κληρικούς. Οἱ μονεῖς εἶχαν βιβλιοθήκες καὶ μερικὲς ὑπῆρξαν καὶ καλλιγραφικὰ κέντρα, ποτὲ ὅμως δὲν εἶχαν γιὰ τὴν παιδεία τὴ σημασίαν ποὺ εἶχαν στὴ Δύση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Οὐάλλυ ὑπάρχουν ἐργαστήρια παραγωγῆς κωδίκων, ὅπου ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ Γραμματεία ἀντιγράφεται ἀπὸ τοὺς κυλίνδρους τῶν παπύρων σὲ περγαμνές. Λαῖκοι καὶ κληρικοὶ σπουδάζουν στὰ ἴδια ἐκπαιδευτήρια, μελετοῦν καὶ ὑπομνηματίζουν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά κείμενα. Δὲν ὑπάρχει διαφορὰ στὴν παιδείαν τῶν λαϊκῶν καὶ τῶν κληρικῶν.

Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ὅχι μόνο σὲ ὁμιλίες, κηρύγματα, ὑμνογραφικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε εἶδους λογοτεχνικὰ ἔργα καὶ κείμενα τῆς νομοθεσίας, τὸ ὄνομα Ἑλλην ἀπαντᾷ καὶ μὲ τίς δύο ἑννοίες ποὺ προαναφέραμε:

α') Ὡς ἀντίθετο τοῦ βάρβαρος, σημαίνει τὸ φορέα ἀνώτερου πολιτισμοῦ.

β') Ὡς ἀντίθετο τοῦ χριστιανός, σημαίνει τὸν ἄθεο, τὸν πολυθεϊστὴ, τὸν αἰρετικόν. Ὁ Ἄρειος, ὁ Ὁριγένης, οἱ εἰκονομάχοι, χαρακτηρίζονται Ἑλληνες⁴⁰. Τὸ ὄνομα Ἑλλην ἀποδίδεται σὲ ἄτομα κάθε ἐθνικότητος· Ρωμαίους, Πέρσες, Ἀραβες, Ρώσους, Βουλγάρους ἀκόμα καὶ Κινέζους!

Ἄνδρα βάρβαρον μὲν τὸ γένος, Ἑλληνα δέ... τῇ περὶ τὰ θεῖα θρησκεία, γράφει ὁ Ζώσιμος⁴¹. Ἱερεῖς Ἑλλήνων ὀνομάζονται οἱ ἱερεῖς τοῦ Βάαλ ἀπὸ τὸ Θεοδώρητο Κύρου⁴². Ἡ τοῦ ἑλληνισμοῦ δυσσέβεια καταδικάζεται ἀπὸ τὴ νομοθεσία⁴³. Ἐποίησεν ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς διωγμὸν μέγαν κατὰ Ἑλλήνων καὶ

50-52. — Πλούταρχος, Ἡθικά, 79 c-d — Ὁ αὐτός, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκοῦειν* 32 c — Γρηγ. Θεολόγος, 43, 13 — Γ. Τορνίκης 297, 19-25 (Darrouzès).

38. Ἰω. Δαμασκηνός, *Πηγὴ Γνώσεως* 1, 3 Α' ἐρευνήσωμεν καὶ τοὺς ἐξω σοφῶν τοὺς λόγους· ἴσως... καὶ τι ψυχωφελὲς καρπωσόμεθα.

39. Ἀ. Βασιλικοπούλου, *Βυζαντινὴ Οὐτοπία*, «Η ΟΥΤΟΠΙΑ — Πρακτικὰ τοῦ 6ου Διεθνoῦς Ἀνθρωπιστικοῦ Συμποσίου 1984» Ἀθήνα 1986, 141-150.

40. Φώτιος, *Ἐπιστολαὶ* I 141· IV 168, 172· VI 213, 217 (Βαλέττα).

41. Ζώσιμος, Ἰστ. 5, 20.

42. Θεοδώρητος Κύρου 96: σ. 89.

43. Cod. Just. I, Π 9,1.

πάσης αἰρέσεως, γράφει ὁ Θεοφάνης⁴⁴. Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀναφέρει τοὺς *Ρωμαίων ἐξ Ἑλλήνων καταγομένους καθολικοὺς βασιλείας καὶ ἐννοεῖ τοὺς πρὶν ἀπὸ τὸ Μ. Κωνσταντῖνο Ρωμαίους αὐτοκράτορες*⁴⁵. Οἱ Βούλγαροι τῶν πατρῶων ἐκστάντες ὁργίων καὶ τῆς ἐλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἐκχριστιανίζονται κατὰ τὸ Φώτιο⁴⁶. Ὁ Τριβωνιανὸς Ἑλληὴν ὑπῆρχε καὶ ἄθεος, γράφει ἡ Σοῦδα⁴⁷. Οἱ Σῖναι Ἑλληνες τὸ δόγμα, γράφει ὁ Ψελλός⁴⁸. Καὶ τῶν ἀθέων Ἑλλήνων ἡ πολυθεΐα ἐοτί, γράφει ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς⁴⁹. Ὁ Δημ. Κυδώνης μεταφράζει τὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη *Contra Gentiles*, *Καθ' Ἑλλήνων*. Ἑλληνας ὦν τῇ φωνῇ οὐκ ἂν ποτε φαίην Ἑλληνα εἶναι, γράφει ὁ Γεννάδιος Σχολάριος⁵⁰.

Τὸ ὄνομα Ἑλληνα ὡς ἀντίθετο τῶν ὀνομάτων Ἰουδαῖος, χριστιανός, δὲν ἀποδέχεται ὁ Προκόπιος· δόξαν τὴν παλαιὰν... ἦν δὴ καλοῦσιν ἐλληνικὴν οἱ νῦν ἄνθρωποι⁵¹. Καὶ στὰ Ἀνέκδοτα· ἐντεῦθεν ἐπὶ τοὺς Ἑλληνας καλουμένους τὴν διώξιν ἤγεν⁵². Γενικὰ διστάζει νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀλλαγὴ τῆς σημασίας ἀρχαίων λέξεων.

Ἡ καθ' ἡμᾶς καὶ ἡ θύραθεν παιδεία εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση, γὰρ νὰ εἶναι ὁ Βυζαντινὸς μορφωμένος. Ἡ ἀπαιδευσία θεωρεῖται μεγάλο μειονέκτημα γιὰ τὸν ἀξιοματοῦχο τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπαιδευτότατος χαρακτηρίζεται ὁ Ἰουλιανὸς ἀπὸ τὸ Γρηγόριο τὸ Θεολόγο⁵³. Ἀπαιδευτος, ὁ Εὐνόμιος ἀπὸ τὸ Γρηγόριο τὸν Νύσσης⁵⁴. Ἀγράμματος ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινὸς ἀπὸ τὸ Μαλάλα⁵⁵. Ὁ Ἰω. Καππαδόκης, κατὰ τὸν Προκόπιο, παιδείας ἀνήκοος ἦν⁵⁶. Εἰκονόφιλοι καὶ εἰκονομάχοι ἀλληλοκατηγοροῦνται γιὰ ἀμαθίαν, ἀπαιδευσίαν, ἀγροικίαν⁵⁷. Ἀμφω γὰρ ἀπαιδευσίας ἦσαν ἐμπλεοὶ καὶ πάσης

44. Θεοφάνης 180, 11-12 (De Boor) — Μαλάλας 449 (CB) — Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 11, 31-33.

45. Γεώργιος Μοναχός, σ. 4.

46. Φώτιος, Ἐπιστ. 2, 48-51 — Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ρῶσοι, Ἐπιστ. 2, 296-300 (Laourdas - Westerink).

47. Σοῦδα I, 4, 956: 588 (Adler).

48. Μ. Ψελλός, Scripta minora.

49. Γρηγ. Παλαμᾶς, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, Λόγος Β', 40: τ. Α', σ. 260 (Χρήστου).

50. Γεννάδιος Σχολάριος, Ἐκθεσις τῆς ὁμολογίας καὶ ὁρθοδόξου πίστεως διὰ τὸ μὴ φροεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτὲ Ἑλληνες.

51. Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων I 20, 1.

52. Ὁ αὐτός, Ἀνέκδοτα 11, 31.

53. Γρηγόριος Θεολόγος, 4, 67, 1.

54. Γρηγόριος Νύσσης, Πρὸς Εὐνόμιον, Λόγος ἀντιρρητικός, 232: II 410 (Jaeger).

55. Μαλάλας 410, 8.

56. Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, I 24, 12.

57. Συνέχ. Θεοφάνη IV 26 A: 185-186 (CB)· τότε δὲ τῆς ἔξω σοφίας ἐπιμεληθεὶς (καὶ γὰρ ἦν τῷ τοσοῦτ' χρόνῳ παραρνεῖσα καὶ πρὸς τὸ μηδὲν ὧλος κερχωρηκνῖα τῇ τῶν

ἀμαθίας, ἐξ ἧς τὰ πολλὰ τῶν κακῶν ἔρχεται, γράφει ὁ Θεοφάνης⁵⁸. Βάρβαρος, ἀπαιδευτος καὶ ἄμουσος χαρακτηρίζεται ὁ Ἰω. Ἰταλὸς ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνή⁵⁹. Ἀμαθίαν καὶ ἀπαιδευσίαν ἀποδίδουν στὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ ὁ Ν. Γρηγορᾶς⁶⁰ καὶ ὁ Γ. Ἀκίνδυνος⁶¹. Ἀναλφάβητον, χαρακτηρίζει τὸν ἀντίπαλό του ὁ Γ. Παλαμᾶς⁶². Ἀντίθετα λόγων παιδεία χαρακτηρίζει τὸ Φιλόθεο, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα⁶³.

Παρότι ἡ κλασικὴ παιδεία θεωρεῖται πρῶτον ἀγαθόν⁶⁴, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς ὑπαρξέως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους διακρίνουμε δύο ἀντίθετες θέσεις ἀπέναντι τῆς ἔξωθεν παιδείας. Ὑμνογραφικά καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικά κείμενα ἀπορρίπτουν κατηγορηματικὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παιδεία. Γνωστοὶ εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ στοὺς Ὑμνους:

α') Τῶν ἀγίων Ἀποστόλων:

δῆμος ὕμῶν σοβεῖ Δημοσθένην, καὶ ἡττῶνται Ἀθηναῖοι Γαλιλαίοι·
παύσει λοιπὸν συγγραφὰς ὁ Κηφᾶς ἐξαγγέλλων ἐμέ·
ἀμέτρους λέξεις καὶ μύθους ἀμαυροῖ τὸ ρητὸν τοῦ Μαραθαῖ
ἡ Ναζαρετ δονεῖ Κόρινθον⁶⁵.

β') Εἰς τὴν ἁγίαν Πεντηκοστήν:

τί φυνῶσιν καὶ βομβέουσιν οἱ Ἕλληνες;
τί φαντάζονται πρὸς Ἀρατον τὸν τρισκατάρατον;
τί πλανῶνται πρὸς Πλάτωνα;
τί Δημοσθένην στέργουσι τὸν ἀσθενῆ;
τί μὴ νοοῦσιν Ὅμηρον ὄνειρον ἀργόν;
Τί Πυθαγόραν θρυλοῦσιν τὸν δικαίως φιμωθέντα;
τί δὲ μὴ προστρέχουσιν πιστεύοντες, οἷς ἐνεφανίσθη
τὸ πανάγιον πνεῦμα;⁶⁶

κρατησάντων ἀγορῆς καὶ ἀμαθίας) — P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971, 138.

58. Θεοφάνης, σ. 405, 4.

59. Ἄννα Κομνηνή, V 8, 3-9, 6: II 34-40· V 8, 6: II 36· ἄμουσός τ' αὖτε δὲ ἄλλως ἦν (Leib.).

60. Ν. Γρηγορᾶς, Ρωμ. Ἰστ., XXIII A (CB): πάσης γὰρ ὧν αὐτὸς ἀσύνετος Μούσης Ἑλληνικῆς καὶ πάσης ἐπιστημονικῆς μαθήσεως.

61. Γρ. Ἀκίνδυνος, Ἐπιστ. 27, 17· 35, 14· 42, 107 (Hero).

62. Γρηγ. Παλαμᾶς. Κατὰ Γρηγορᾶ Α', τ. Δ', σ. 242.

63. Ὁ αὐτός, Τῶ ὁσιωτάτῳ... Φιλοθέῳ, τ. Β', σ. 517.

64. Γρηγ. Θεολόγος 43, 11· παίδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον. Χαρακτηρίζει σκαιούς καὶ ἀπαιδεύτους, ὅσους περιφρονοῦν τὴν παιδεία (43, 11, 25-26).

65. P. Maas — C. A. Trypanis I, ἀρ. 31, σ. 247, οἶκος ιζ'.

66. Maas — Trypanis I, ἀρ. 33, σ. 265, οἶκος ιζ'.

Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων στὸ Λόγο τοῦ *Εἰς τὴν ἀπαν-
τὴν τοῦ Κυρίου* γράφει γιὰ τὴ σοφία τοῦ κόσμου τούτου· καὶ αὐτὴ δῶρον
ἐπῆρχε καὶ χάρισμα καὶ Ἑλλῆσι τοῖς ἀπίστοις ἐδόδοτο ... Ἐπεὶ δὲ διὰ τῆς
σοφίας τοῦ κόσμου, οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος τὸν Θεόν, εὐδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς
μωρίας τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας ... διὰ τοῦτο Ἀκαδημία κα-
τήνασται, διὰ τοῦτο ἡ Στοὰ σεσιώπιστα, διὰ τοῦτο ἀργεὶ ὁ Περίπατος, διὰ
τοῦτο καθεύδει τὸ Λύκειον, διὰ τοῦτο Ἀθῆναι πεπάτηται, ἵνα μὴ Θεὸν
ἀφέντα τὸν κτίσαντα, Θεοῦ θεοποιῶσι τὰ κτίσματα.⁶⁷

Τὸ ἴδιο πνεῦμα διακρίνουμε καὶ στοὺς στίχους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου:

*Χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα,
Χαῖρε, τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα.
Χαῖρε, ὅτι ἐμωράνθησαν οἱ δεινοὶ συζητηταί,
Χαῖρε, ὅτι ἐμαράνθησαν οἱ τῶν μύθων ποιηταί.
Χαῖρε, τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα,
Χαῖρε, τῶν ἀλίων τὰς σαγήνας πληροῦσα ...*⁶⁸

Οἱ μεταγενέστεροι αἰῶνες ἐμφανίζουν ἀνάλογα κείμενα χαρακτηριστικὰ
καὶ τῶν δύο τάσεων. Τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐταν, Ἰω. Μαυρό-
πους, παρακαλεῖ τὸ Χριστὸ νὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν αἰῶνία τιμωρία τὸν Πλά-
τωνα καὶ τὸν Πλούταρχο:

*Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἄλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι·
ἄμφο γάρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες,
εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὄλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις*⁶⁹.

Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν εἶναι βέβαια τυ-
χαία. Ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς συγγραφεῖς ἀντλεῖ καὶ τὰ περισσότερα παραδείγμα-

67. Σωφρ. Ἱεροσολύμων, *Λόγος εἰς τὴν ἀπαντὴν τοῦ Κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν
Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ἔκδ. H. Usener, Bonnae 1889.

68. Ἀκάθιστος ὕμνος, οἶκος ιζ', στίχοι 8-13.

69. *Johannis Euchaitorum Metropolitae, quae in Cod. Vat. Gr. 676 supersunt*,
ἔκδ. P. Lagarde, Gottingae 1882, ἀρ. 43, σ. 24.

τα ὁ Μ. Βασίλειος στὸ ἔργο του *Πρὸς τοὺς νέους*. Καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Μαυρόποδα, Μιχαήλ Ψελλός, γράφει ἐμὸς ὁ Πλάτων στὸν Ξιφιλίνο⁷⁰.

Δὲν εἶναι ὅμως πολὺ μεταγενέστερα τὰ κεφάλαια τοῦ *Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας*, πού, καταδικάζοντας τὴ μαθητὴ τοῦ Ψελλοῦ, Ἰω. Ἱταλό, ἀπαγγέλλουν ἀνάθεμα:

Τοῖς εὐσεβεῖν μὲν ἐπαγγελλομένοις, τὰ τῶν Ἑλλήνων δὲ δυσσεβῆ δόγματα τῇ ὀρθοδόξῳ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ... ἐπεισάγουσιν.

Τοῖς τὴν μωρὰν τῶν ἔξωθεν φιλοσόφων λεγομένην σοφίαν προτιμῶσι.

Τοῖς λέγουσιν ὅτι οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ καὶ πρῶτοι τῶν αἵρεσιάρχων⁷¹ ... κρείττονές εἰσι κατὰ πολὺ... τῶν εὐσεβῶν μὲν καὶ ὀρθοδόξων ἀνδρῶν, ἄλλως δὲ κατὰ πάθος ἀνθρώπινον πλημμελησάντων.

Τοῖς τὰ ἑλληνικὰ δεξιόσιν μαθήματα καὶ μὴ διὰ παιδευσιν μόνον ταῦτα παιδευόμενοις, ἀλλὰ καὶ ταῖς δόξαις αὐτῶν ταῖς μεταίαις ἐπομένοις.

Τοῖς... τὰς πλατωνικὰς ἰδέας ὡς ἀληθεῖς δεχομένοις⁷².

Κι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι εἰκονίζονται σὲ ναοὺς πόλεων καὶ μονῶν μὲ εἰλητάρια πού προαναγγέλλουν τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ⁷³, συγγραφεῖς διατυπώνουν ἀπόψεις κατὰ τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καταδικάζει τὴν παράχρησιν καὶ τὴν κατάχρησιν καὶ τὸ παρὰ τὸ προσήκον παρεχόμενον τοῖς μαθήμασι σέβας.⁷⁴

Στὸ πέρασμα ἑντεκα αἰώνων τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀλλάζει ἔκταση, πληθυσμούς, οἰκονομικὴ ἰσχὺ, διοικητικὸ σύστημα, ἡ παιδεία ὅμως δὲν παρουσιάζει βαθιὲς ἀλλαγές. Ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας παρέμεινε οὐσιαστικὰ ἀμετάβλητη. Ποτὲ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔκαψε κλασικὰ κείμενα, ὅπως ἔπραξε γιὰ τὰ ἔργα αἵρετικῶν. Οἱ μοναχοὶ ἀντέγραφαν τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, ἀκόμη καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη. Τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὸν πλησίον ρυθμίζει ἡ ἡμετέρα παιδεία· οὐχ ἡ τῆς ἔξω παιδείας μάθησίς ἐστι ἡ σώζουσα,

70. Μ. Ψελλός, *Τῷ μοναχῷ κῆρ Ἰωάννῃ καὶ γεγονότι πατριάρχῃ τῷ Ξιφιλίνῳ*, 1, 1· 2, 20: 49· 7, 202: 56 (Criscuolo) — Ἀλλὰ πβ. 7, 238-239: 57· ἐλάττωνα ξύμπαντα τοῦ εἶναι γέρον λελόγισμαι.

71. Πβ. Ἐπιφάνιο Σαλαμῖνος, ὑπ. 24, καὶ Ἰω. Δαμασκηνό, PG 86, 945 ἐξ.

72. *Τὸ συνοδικόν, ὅπερ ἀναγινώσκεται τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας — Τὰ τοῦ Ἱταλοῦ κεφάλαια*, 190-246, ἐκδ. J. Gouillard, TM 2, 1-316, σσ. 57-60.

73. Ἰβήρων (Ἰ. Ἀγ. Ὁρος), Γόλας (Λακωνία), Φιλανθρωπῶν (λίμνη Ἰωαννίνων) κ.ά.

74. Γρ. Παλαμᾶς, *Υπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων... ἡ κατὰ τῶν λεγόντων τὴν ἐκ τῆς ἔξω παιδείας γνῶσιν ὄντος σωτήριον*, I 279, 11-12 (Meyendorff).

γράφει ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς⁷⁵. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, γιὰ νὰ εἶναι μορφωμένος, πρέπει νὰ ἀποκτήσει οἰκειότητα μὲ τὴν θύραθεν παιδεία. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες λογοτέχνες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς β' σοφιστικῆς παραμένουν στὸ πρόγραμμα τῆς παιδείας. Τὰ ὀνόματα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Ἡρόδοτου, εἶναι γνωστά καὶ στὸ πλατὺ κοινόν. Κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ἐκπαιδεύονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο· δὲν ὑπάρχει ἐξειδικευμένη, θεολογικὴ, ἐκπαίδευση. Ἀνώτεροι κληρικοὶ ἀμιλλῶνται μὲ τοὺς κοσμικοὺς λογίους στὸν ὑπομνηματισμὸ ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης). Οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων ποὺ προαναφέραμε, καὶ τῶν δύο τάσεων, εἶναι ὅλοι κληρικοί.

Οἱ μεγάλες ἀλήθειες γράφτηκαν σὲ γλώσσα ἀνεπιτήδευτη. Ἡ γλώσσα ὅμως τῆς πνευματικῆς ἡγασίας, κληρικῶν ἢ λαϊκῶν, εἶναι ἡ ἀπτικίζουσα τῶν κλασικῶν προτύπων.

Ἡ ἀρχαιότητα δὲν ἀνακαλεῖται μόνον ὡς μίμησης, δηλ. ὡς ἀπλὴ κατηγορία ὕφους. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς σταχυολογοῦν καὶ παραθέτουν στὰ κείμενά τους ὄχι μόνον λέξεις καὶ φράσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπόψεις ἀρχαίων συγγραφέων, κι ὅταν ἀκόμα πραγματεύονται ὀχιολογικὰ καὶ θεολογικὰ θέματα. Ὁ Μαλάλας λ.χ. παραπέμπει στὸν Πλάτωνα γιὰ τὸ θέμα τῆς Ἀγίας Τριάδος⁷⁶.

Ἡ Ὁρθοδοξία ἀφομοιώνει δυναμικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἑλληνισμό, χωρὶς νὰ ἀλλοτριώσει τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ βυζαντινὴ, μυστικὴ, οὐσία τῆς θρησκείας ἀποκλείει κάθε ἀριστοτελικὴ συστηματοποίηση ἀνάλογη μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη. Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ χριστιανισμὸς παρὰ τὴν ὡς ἓνα σημεῖο ἀλληλεπίδρασή τους παραμένουν πράγματα ἀνόμοια. Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ συγγένεια τῆς πλατωνικῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς νεοπλατωνικῆς, φιλοσοφίας μὲ τὸ χριστιανισμό. Ὅσο πιὸ κοντὰ ὅμως εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία, τόσο πιὸ εὔκολο εἶναι νὰ προκαλέσει ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία. Γι' αὐτὸ οἱ Ἕλληνες σοφοὶ χαρακτηρίζονται πρῶτοι τῶν αἰφροσιστῶν.

Ἡ κλασικὴ παιδεία στὸ Βυζάντιο συνεχίστηκε φυσιολογικὰ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ἔχουμε ἀναγέννηση, ἀλλὰ περισσότερη ἢ λιγότερη ἐνσάφηση μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ Γράμματα.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους δὲ διατηροῦν μόνον τὴν ἑλληνικὴ παιδεία· εἶναι περήφανοι, ἐπεὶδὴ συνεχίζουν τὴν ἑλληνικὴ, πολιτιστικὴ, παράδοση, ποὺ τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, ἐφῶς καὶ ἐσπερίους⁷⁷.

75. Αὐτόθι, 5-9 — Πρβ. σ. 31, 17-19: Οὐκ ἄλλη μόνον ἢ παρὰ τῆς ἔξω παιδείας γνώσεις, ἀλλὰ καὶ ἐναντίως πρὸς τὴν ἀληθὴ καὶ πνευματικὴν διάκειται γνώσιν.

76. Μαλάλας 188, 5-16.

77. Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, I 1, 1 — Γρηγόριος Κύπριος, 7-8· ἔως οὔτω βαρβάρους ἔλαχεν ἰταλοῖς τὸ ἐκεῖσε δουλεύειν ἑλληνικόν.

Ἡ κλασικὴ παιδεία, δι' ἧς τὸ τῶν *Ρωμαίων* γένος θαυμάζεται τε καὶ τιμᾶται παρὰ πᾶσιν⁷⁸, εἶναι πολύτιμη κληρονομιά. Ὁ αὐτοκράτορας Θεόφιλος, ὅταν ὁ χαλίφης Ἀλ-Μαμουὺν ζήτησε νὰ σταλεῖ στὴ Βαγδάτη ὁ Λέων ὁ φιλόσοφος ἡ μαθηματικὸς (813-833) ἀπάντησε: ἄλογον τὸ οἰκεῖον δοῦναι ἑτέροις καλόν⁷⁹. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν συνείδηση τῆς πολιτιστικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὰ ἀρχαῖα πρότυπα προσαρμόζονται στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Τὴ διαφορετικὴ στάση τῶν συγγραφέων πού προαναφέραμε ἀπέναντι στὴν κλασικὴ παιδεία δὲν προσδιορίζει ὁ αἰώνας ἢ ἡ ιδιότης τοῦ συγγραφέα. Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς εἶναι κληρικοί· τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι πολὺ πρὸ κοντὰ στὸ κείμενο τοῦ Μαυρόποδα, ἂν καὶ ἀπέχουν ἐπτὰ αἰῶνες, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ἢ τὸ κείμενο τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὴ στάση ἀπέναντι στὴν κλασικὴ παιδεία καθορίζει ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γράφεται τὸ κείμενο καὶ τὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἡ ἐξουσία διαπλέκεται μὲ τὴ Θεολογία, ἔ,τι ἦταν ὄραμα ἐλευθερίας, ἀγάπης, συνύπαρξης, μεταβάλλεται σὲ μέσο ἐπιβολῆς. Τὸ δόγμα ἀποκλείει κάθε διαφωνία· θεσπίζεται ἀπὸ τὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, ἀλλὰ ἰσχύει ὡς νόμος τοῦ κράτους καὶ ὑπηρετεῖ πολιτικὲς σκοπιμότητες. Τὰ κείμενα πού πρόκειται νὰ ἐκφωνηθοῦν στὴν ἐκκλησία ἀποβλέπουν νὰ ἐδραιώσουν στοὺς πιστοὺς τὴν πεποίθηση, ὅτι κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία διακυβεύει τὴ σωτηρίά τους.

Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ, ὅτι οἱ θρησκευτικοὶ ἀνταγωνισμοί, προκαλύψαν ἐθνικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, λειτουργοῦσαν, ὅπως στοὺς νεώτερους χρόνους οἱ πολιτικὲς ἰδεολογίες.

78. Συνέχ. Θεοφάνη IV 27: 190, 20-21 — Κεδρηγὸς II 169 (CB).

79. Συνέχ. Θεοφάνη IV 27: 190, 18-20.